

## O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINONIMIYA HODISASI, DOMINANTA VA UNING MUAMMOLARI

**Rajabov Nizomiddin Namoz o‘g‘li**

Buxoro davlat universiteti

Lingvistika o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi magistranti

*Annotatsiya:* Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligi sinonimik qatorlarida dominantalarning o‘rni va ahamiyati, ular bilan bog‘liq muammolar xususida so‘z yuritilgan.

*Kalit so‘zlar:* sinonimiya (ma‘nodoshlik), dominanta (bosh so‘z), emotsional bo‘yoq, denotativ ma‘no, o‘z qatlam, umumnutqqatlam so‘zlar.

O‘zbek tilshunosligida ma‘nodoshlik (sinonimiya) hodisasi bir qancha mufassal o‘rganilgan va tilshunos olimlar tomonidan ushbu hodisa mohiyatan o‘z yechimini topgan deyish mumkin, ammo haligacha sinonimiya hodisasiga beriladigan ta’riflarning va u haqidagi qarashlarning turlicha bo‘lishiga asosiy sabab sinonimik sistemaning unga aloqador hamda yondosh hodisa sifatida tilda yashab kelayotgan hodisalardan alohida, ya’ni yakka holda o‘rganilganligidadir. “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” kitobi mualliflari bu hodisa haqida quyidagicha fikr bildiradi: O‘zbek tilshunosligida ma‘nodoshlik (sinonimiya) qatorlari atroflicha o‘rganilgan leksik paradigmalardan biridir. Shaklan har xil, mazmunan bir xil so‘zlar qatori - muayyan o‘xshashlik asosida bir nechta til birliklarining bog‘lanishi, bu birliklar orasidagi muayyan farqlar maxsus ilmiy ishlarda, o‘nlab qo‘llanma va darsliklarda o‘z yechimini topgan.

“O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da sinonimlarga quyidagicha ta’rif beriladi:

“Sinonimlar- talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma‘nosi bir xil ( umumiy) bo‘lgan qo‘shimcha ma‘no nozikligi, emotsional bo‘yog‘i, qo‘llanilishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o‘zaro farqlanadigan so‘zlardir. Ana shunday umumiy ma‘no bilan o‘zaro bog‘lanuvchi so‘zlar guruhi sinonimik qatorni hosil qiladi”. Yana, ushbu manbada ta’kidlanishicha, sinonimik qatordagi so‘zlar turli jihatlarda farqlanishi mumkin:

- Sinonimik qatordagi so‘zlar ifodalaydigan tushuncha doirasi o‘zaro farqli bo‘lishi mumkin;

- Sinonimik qatordagi soʻzlar tushunchaning belgisini turli daraja bilan ifodalashi mumkin;
- Sinonimik qatordagi soʻzlar emotsional boʻyoqdorligiga koʻra oʻzaro farqlanishi mumkin;
- Sinonimik qatordagi soʻzlar nutqning biror turiga, uslubiga xosligi jihatdan ham oʻzaro farqlanishi mumkin;
- Sinonimik qatordagi soʻzlar hozirgi adabiy til nuqtai nazaridan eskirgan boʻlishi mumkin;
- Sinonimik qatordagi soʻzlar adabiy tilga yoki, dialektlarga xos boʻlishi mumkin;
- Sinonimik qatordagi soʻzlar koʻp yoki, oz qoʻllanishiga koʻra oʻzaro farqlanishi mumkin.

Tilshunos olim A. Hojiyev maʼnodoshlik hodisasi mohiyatini ushbu tavsif orqali mumkin qadar ochib berishga harakat qiladi, biroq professor E. Qilichevning taʼbiri bilan aytganda, “sinonimlarning barcha xususiyatlarini bir taʼrifga sigʻdirib boʻlmaydi. Shu sababli sinonimlar taʼrifida ularning umumlashtiruvchi maʼnosi, aytilishi va yozilishi hisobga olinadi, xolos.”

Odatda sinonimik qatorlarni belgilashda dominantalar muhim sanaladi, shuningdek, qatordagi boshqa aʼzolar bosh soʻz atrofida jipslashadi. Dominant soʻz boshqalaridan koʻra koʻproq qoʻllaniladi, uslubiy boʻyoqlardan xoli boʻladi, hamma uslublarda birdek ishlatilaveradi. Masalan: osmon-koʻk-samo-falak-gardun sinonimik qatorida osmon soʻzi; chiroy-husn-zeb-jilo qatorida chiroy soʻzi kabi sinonimik qatorlar bunga misol boʻla oladi. Ushbu jihat ham tilshunoslikda olimlar tomonidan turli terminlar bilan izohlanadi. Masalan: dominant, bosh soʻz, asosiy soʻz, tayanch soʻz, bosh maʼno va boshqa shu kabi terminlar qoʻllanib kelingan. Bular orasida dominant va bosh soʻz atamaları kengroq qoʻllaniladi. Shu boisdan ham sinonimiya hodisasida dominantaning oʻrni va ahamiyatini anglagan holda, ushbu boʻlimda dominant hamda u bilan bogʻliq muammolar xususida soʻz yuritishni joiz bildik.

Raʼno Sayfullayeva boshchiligidagi “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobi mualliflari dominantaga quyidagicha taʼrif beradilar: “Maʼnodoshlik qatoridagi leksemalarning bittasi dominant (bosh) leksema boʻlib, boshqalari shu leksema atrofida birlashadi, maʼnodoshlik qurshovi hosil qiladi. Dominant leksemaning yuqorida sanalgan barcha ifoda semalari neytral, betaraf boʻladi. Masalan, katta - ulkan - bahaybat sinonimik qatori «kitobiylik», «koʻtarinkilik» ifoda semalari asosida tashkil topgan. Qatordagi katta leksemasida bu sema belgilanmagan, neytral, ulkan va katta leksemalarida ifodalangan, oydinlashtirilgan. Maʼnodoshlik qatoridagi dominant leksemaning bir qancha oʻziga xos xususiyatlari bor:

1. Dominanta leksemaning mazmuni boshqa leksemalarnikiga nisbatan kambag'alroq bo'ladi. Qiyoslang: chiroyli, go'zal va suluv. Ushbu qatordagi chiroyli leksemasida go'zal va suluv leksemasidagi ko'tarinkilik bo'yog'i yo'q.

2. Dominanta leksemaning qo'llanish doirasi va miqdori boshqa ma'nodoshlarnikiga nisbatan keng va ko'p bo'ladi.

3. Dominanta leksema belgilanmagan ifoda semasiga ega bo'lganligi bois istalgan vaqtda o'z ma'nodoshlarini almashtira oladi.

4. Ma'nodoshlik qatori mansub bo'lgan katta tizimga faqat dominant leksema kiradi. Masalan, «kishi tanasi a'zolari» lug'aviy ma'noviy guruhiga yuz dominant leksemasi kirib, quloq, burun, lab, qosh, peshona leksemalari bilan paradigma hosil qiladi. Boshqa ifoda semasi belgilangan leksemalar «betaraf» bo'lolmaganligi bois yuqori paradigmaga kiraolmaydi va ularning betaraf vakili bu xuquqqa ega bo'la oladi, xolos."

Tilimizda umumnutq qatlam so'zlari mavjud bo'lib, ko'p hollarda dominantalar mana shu turkum so'zlaridan tanlab olinadi. Bunday so'zlar adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lug'at boyligidagi so'zlarning ko'pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so'zlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy bo'yog'i bo'lmagan betaraf ma'noli so'zlar umumqatlam birliklari sanaladi. Dominanta (bosh so'z) atamasi nafaqat leksemalar yoki sinonimiya hodisasiga taalluqli termin bo'libgina qolmay, boshqa til birliklariga ham, xususan, ma'noviy paradigm hosil qiladigan yana bir nechta sistemalar tarkibida ham o'rganib kelinadi.

Tilshunos olim Farida Saidova shu masala xususida fikr bildiradi. Olimaning fikricha, sinonimik qatorning chegarasini belgilashda bosh so'zning ahamiyati katta. Lug'aviy paradigmalarning bir qator sifatida namoyon bo'lishi va har bir qatorning o'z bosh so'zi bo'lishi tabiiy. Bitta leksemaning mazmuniy maydon hosil qiluvchi a'zolari mavjud bo'lsa, umumiy ma'noga ega bo'lgan so'z bosh so'z ham mavjud. Ilmiy adabiyotlarda bosh so'z terminiga sinonim sifatida uslubiy betaraf, neytral, mo'tadil, dominant so'z kabi terminlar qo'llanib kelinadi.

Tilshunos olim A. Hojiyev dominantalar xususida fikr yuritarkan, Sinonimlar qatoridagi bir so'z bosh so'z (asosiy so'z) hisoblanishi va bu bosh so'z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo'yoq, uslubga ko'ra betarafliigi va sh. k. xususiyatlari bilan shu qatordagi boshqa so'zlardan farqlanishi hamda xuddi shu xususiyatlariga ko'ra tilda boshqalariga nisbatan keng qo'llanishini ta'kidlaydi. Masalan, chiroyli, go'zal, husnli, husndor, xushro'y, ko'hli, zebo, suluv, sohibjamol... Sinonim qatorida chiroyli so'zi shunday belgilarga ega va bosh so'z hisoblanadi.

Qolgan soʻzlar esa har biri oʻziga xos belgi xususiyati bilan boshqalaridan farqlanadi: goʻzal soʻzi belgini kuchli (yuqori) daraja bilan ifodalaydi; barno, zebo soʻzlari koʻproq kitobiy uslubga ega, suluv soʻzi esa nisbatan kam qoʻllanadi va h.k. Olimning fikricha, nutqda sinonimlarning har biridan ularga xos belgi, xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bizning fikrimizcha ham shunday, biroq dominantalarning ham ilmiy-amaliy, ham nazariy ahamiyati sinonimik qator uchun qanchalik muhim ekanligini inobatga oladigan boʻlsak, ularga nisbatan berilayotgan taʼriflar hamda qoʻyilayotgan talablar va shartlarning yetarlicha emasligi kabi holatlarning koʻrinishi uchraydi. Vaholanki, sinonimik qatordagi bosh soʻzga bir nechta qatʼiy talablar boʻlishi lozim:

1. Hozirgi adabiy tilga mansub boʻlishi;
2. Emotsional boʻyoq va uslubga koʻra betarafligi;
3. Dominanta leksemaning qoʻllanish doirasi va miqdori boshqa maʼnodoshlarinikiga nisbatan keng va koʻp boʻlishi hamda boshqa aʼzolar oʻrnida bemalol almashinib kela olishi;
4. Oʻz qatlam yoki umumnutq qatlam doirasiga mansub boʻlishi;
5. Bosh (denotativ) maʼnoli soʻz boʻlishi (koʻchma maʼnoli soʻz boʻlmasligi) lozim;

Ammo mavjud dominantalarning barchasi ham yuqoridagi talablarga toʻliq javob bera olmaydi. Masalan, “Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati”da usta, ustamon, bilagʻon, bilarmon, uddaburon, chechan, epchil, chaqqon sinonimik qatorida “balo” soʻzi dominanta sifatida qabul qilingan. Vaholanki, “oʻzbek tilining izohli lugʻati”da balo soʻzining yuqoridagi sinonimik qatorga muvofiq keladigan maʼnolari mavjudligi haqida fikr yuritilmaydi. Balo soʻzi yuqoridagi maʼnolarda faqat badiiy asarlarda: “Joʻrtaga koʻringansan, yosh boʻlsang ham balosan...” – teskari qarab labini burdi Nuri (Oybek). Yana, oddiy soʻzlashuvda: “Balo ekan-da bu: qoʻlidan kelmaydigan ish yoʻq” kabi holatlarda koʻchma maʼnoda qoʻllanishi mumkin. Koʻchma maʼnodagi soʻz esa, maʼnodoshlik qatorining dominantasi sifatida qabul qilinishiga normal holat deb qaray olmaymiz. Qachonki, manodoshlik qatoridagi dominanta (bosh) soʻzlarni tanlashda xatoga yoʻl qoʻyilmasa, sinonimik qatorga ortiqcha, oʻrinsiz soʻzlarning kirib qolishi kabi salbiy holatlarning oldi olinishi mumkin boʻladi. Oʻz davri uchun mukammal manba hisoblanib kelingan mavjud lugʻatlar esa, bugungi kunga kelib zamonning rivojlanishi va turmush tarzimizni hayotiy texnologiyalarsiz tasavvur qilib boʻlmaydigan bir jarayonda ona tilimizning keng imkoniyatlarini yetarli darajada koʻrsatib bera olmayotgandek koʻrinadi. Salkam yarim asr ilgari yaratilgan sohaga xos lugʻatlar, bugun jadal oʻsib borayotgan innovatsion texnologiyar va kompyuter asrida biroz “keksayib” qolganligi ayni haqiqatdir.

Shunday ekan, yosh tilshunoslar oldida zamon talablariga mos keladigan, o‘zbek tili imkoniyatlarini har tomonlama namoyon qila oladigan ilmiy qolaversa, o‘quv lug‘atlarini yaratish kabi muhim va ustuvor vazifa turibdi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. H.Ne‘matov, R.Rasulov “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” “O‘qituvchi” Tosh.-1995.
2. A. Hojiyev. “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”. “O‘qituvchi” Tosh.-1974.
3. Ra‘no Sayfullayeva “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” Tosh.-2005.
4. H.Jamolxonov “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” Tosh.-“Talqin”-2005.
5. Saidova Farida alloyor qizi. “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya.Vol. 1 №. 01 (2022).